

آسیب‌شناسی واردات محصولات اساسی کشاورزی مشابه تولید داخل باتبیین شاخص‌های مؤثر بر تصمیم‌گیری

شیرین ظریف‌مرادیان^۱

چکیده

تأمین امنیت غذایی پایدار به‌عنوان یکی از وظایف مهم بخش کشاورزی نه‌تنها مستلزم عرضه کافی مواد غذایی در سطح کلان، بلکه ناظر بر توزیع عادلانه غذا برای دستیابی همگان به این مهم نیز است. بررسی روند تولید کالاهای اساسی کشاورزی مانند برنج و نهاده‌های مورد نیاز تولید خوراک دام و همچنین، در نظر گرفتن میزان واردات محصولات مذکور در سال‌های اخیر نشان‌دهنده این است که حجم تولیدات داخلی برخی محصولات اساسی کشاورزی پاسخ‌گوی حجم مصرفی مورد نیاز نیست و این محصولات از مبادی مختلف وارد کشور می‌شود. بر اساس آمارهای موجود از سال‌های ۲۰۰۰ تا ۲۰۱۹ دریافت می‌شود که در سال ۲۰۱۹ شاخص رابطه مبادله در ایران از ۱۶۷/۹۶ به ۱۶۰ کاهش یافت؛ بدین معنی که کشور در سال ۲۰۱۹ با صدور مقادیر مشخصی از کالا، حجم کمتری از کالاهای وارداتی را در مقایسه با سال ۲۰۱۸ به دست آورد. با توجه به مشکلاتی مانند کاهش ضریب خودکفایی، کاهش درآمد کشاورزان و افزایش وابستگی کشور به دیگر کشورها که ناشی از عوامل متعددی مانند افزایش حجم واردات کالاهای اساسی کشاورزی به کشور است، توجه و بازنگری در طرح‌ها و برنامه‌هایی از جمله تدوین الگوی کشت بهینه و تعیین قیمت خرید تضمینی محصولات متناسب با هزینه‌ها، در افزایش بهره‌وری تولید محصولات اساسی کشاورزی مؤثر است و منجر به افزایش ضریب خودکفایی در تولید محصولات اساسی می‌شود و مقدمات دستیابی به امنیت غذایی و رشد اقتصادی را فراهم می‌کند.

واژگان کلیدی: امنیت غذایی، کالاهای اساسی کشاورزی، آسیب‌شناسی واردات محصولات کشاورزی.

مقدمه

اساس تعریف سازمان خواربار جهانی (فائو)^۲، مفهوم امنیت غذایی دربرگیرنده سه عنصر اصلی موجودی غذا، دسترسی به مواد غذایی و نیز استفاده از مواد غذایی است. از این‌رو وظایف دولت‌ها در فراهم آوردن سه مؤلفه یادشده برای رسیدن به امنیت غذایی جوامع انکارناپذیر است.

امروزه در ایران مانند دیگر کشورهای درحال توسعه، رشد جمعیت از سویی و محدودیت

یکی از مهم‌ترین نقش‌های بخش کشاورزی، تأمین مواد غذایی مورد نیاز جمعیت روبه‌رشد است؛ زیرا نقش تغذیه در سلامت، افزایش کارایی و یادگیری انسان‌ها و ارتباط آن با توسعه اقتصادی در پژوهش‌های گسترده و متنوع به اثبات رسیده است (حسینی و همکاران، ۱۳۹۲). در بین اهداف کلان و مختلف کشورها، دستیابی به امنیت غذایی پایدار جایگاه ویژه‌ای دارد. بر

^۱ shirin_z67@yahoo.com

^۲ دانشجوی دکتری اقتصاد کشاورزی، دانشکده علوم اداری و اقتصادی، دانشگاه فردوسی، مشهد، ایران

2. Food and Agricultural Organization (FAO)

اجتناب‌ناپذیر تلقی می‌شود. براین اساس، محصولات کشاورزی در مناطقی که مزیت نسبی دارند، تولید و افزون‌بر مصرف داخلی به دیگر کشورها نیز صادر می‌شود.

در ایران به‌رغم تنوع آب‌وهوایی و نیز خاک‌های حاصلخیز در سراسر کشور، حجم واردات محصولات کشاورزی از ۱۳۶۰۷ هزار تن در سال ۱۳۸۰، به ۲۳۶۹۷ هزار تن در سال ۱۳۹۹ افزایش یافته است (بانک مرکزی ایران، ۱۳۹۹). می‌توان افزایش حجم واردات محصولات کشاورزی در سال‌های اخیر را تحت تأثیر عواملی مانند افزایش تقاضای مواد غذایی، محدودیت منابع تولید و نیز پایین بودن بهره‌وری تولید در نظر گرفت، اما با نگاهی به روند میزان و اقلام وارداتی در میان محصولات کشاورزی، دریافت می‌شود که به‌رغم وجود مزیت نسبی در خصوص تولید برخی از محصولات کشاورزی در کشور، حجم وارداتی آن‌ها به‌طور عمده‌ای در سال‌های اخیر افزایش یافته است. با توجه به مطالب ارائه‌شده هدف از این مطالعه پاسخ به این پرسش است که:

- آیا روند افزایشی تولید کالاهای اساسی بخش کشاورزی در داخل کشور بر پیکره اقتصادی کشور و امنیت غذایی اثرگذار است؟
- برای پاسخ به پرسش فوق، در ادامه ابتدا روند تولید و واردات محصولات اساسی کشاورزی مورد بررسی قرار می‌گیرد. سپس آسیب‌ها و چالش‌های حاصل از واردات محصولات تولید داخلی بررسی می‌شود.

منابع برای تولید محصولات کشاورزی از سوی دیگر، تأمین مواد غذایی مورد نیاز کشور را با چالش‌های گوناگونی مواجه ساخته است. بر اساس آخرین آمار منتشرشده مرکز آمار ایران از سرشماری سال ۱۳۹۵، جمعیت کل ایران از ۴۹/۴ میلیون نفر در سال ۱۳۶۵، به ۷۹/۸ میلیون نفر در سال ۱۳۹۵ رسیده است. براین اساس، نرخ رشد سالانه جمعیت ایران در سال‌های مذکور ۲/۱ درصد است. از طرفی، تغییرات اقلیمی در سال‌های اخیر مانند برخورداری از یک‌سوم بارش متوسط جهانی، توزیع نامتوازن زمانی و مکانی و بالا بودن تلفات تبخیر، شرایطی را در کشور ایجاد کرده که بر اساس آخرین اطلاعات مندرج در سال ۱۴۰۰ در برنامه‌های سازگاری با کم‌آبی، کسری تجمعی و سالانه مخازن آب زیرزمینی کشور به ترتیب ۱۳۱/۱ و ۵/۲ میلیارد مترمکعب است. از آنجاکه منابع آبی یکی از مهم‌ترین منابع تولید محصولات کشاورزی به شمار می‌رود، کاهش آن‌ها در مخازن زیرزمینی کشور، تغییر الگوهای بارش و به‌طورکلی تغییرات اقلیمی منجر به کاهش بهره‌وری و تولید محصولات کشاورزی شده است.

با توجه به چالش‌های مختلفی که در خصوص تولید محصولات کشاورزی در مناطق مختلف وجود دارد — به این معنا که با در نظر گرفتن محدودیت منابع تولید و فناوری‌های مورد نیاز و نیز شرایط اقلیمی، امکان تولید تمام محصولات در همه مناطق فراهم نیست — تجارت محصولات کشاورزی در بین محصولات مختلف

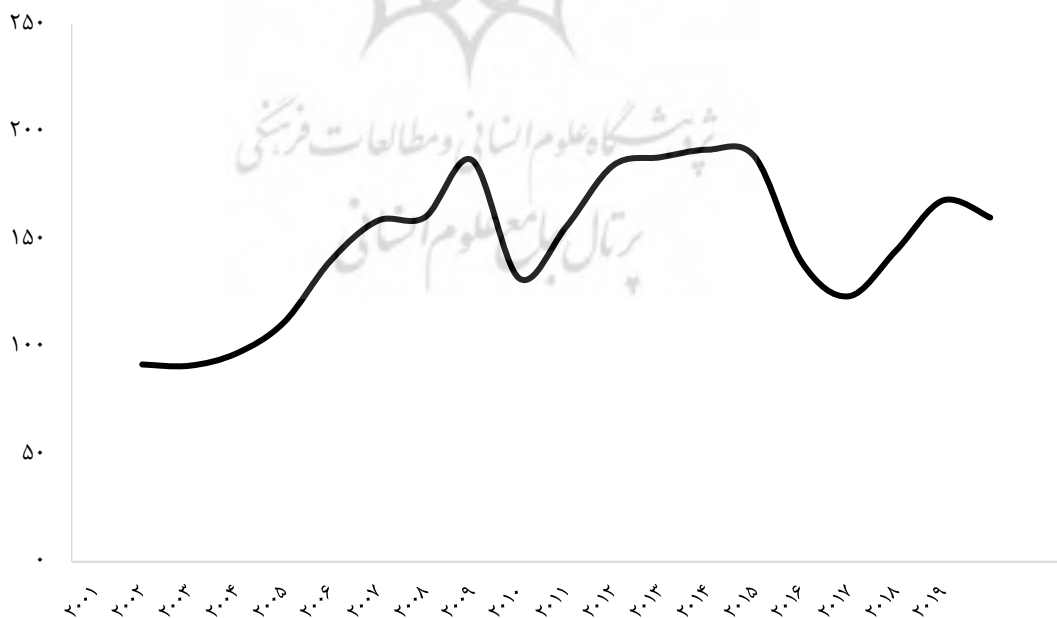
۱- بررسی روند تولید و واردات محصولات

اساسی کشاورزی در سال‌های اخیر

در سال‌های اخیر، افزایش روزافزون تقاضای محصولات کشاورزی برای برقراری امنیت غذایی پایدار منجر به افزایش مصرف محصولات کشاورزی شده است. تأمین مقادیر مصرفی مورد نیاز در هر کشور با تولید یا تجارت صورت می‌پذیرد. برای بررسی کلی وضعیت تجاری هر کشور، در نظر گرفتن رابطه مبادله کشور مفید است. برای رابطه مبادله کشورها تعاریف مختلفی ارائه شده که رابطه مبادله تهاتری (پایاپای)^۱ خالص ساده‌ترین و متداول‌ترین رابطه مبادله است. بر اساس این رابطه مبادله، میزان واردات کالا در هر کشور به‌ازای یک واحد از صادرات آن کشور برآورد می‌شود. بهبود رابطه مبادله خالص بیان‌کننده آن است که هر

کشور با صدور مقادیر مشخصی از کالا حجم بیشتری از واردات را به دست می‌آورد و تنزل آن نشان‌دهنده این است که با صدور مقادیر مشخصی از کالا حجم کمتری از واردات به دست می‌آید (قربان‌زاده، ۱۳۹۳). نمودار شماره ۱ روند تغییرات شاخص رابطه مبادله ایران در سال‌های ۲۰۰۱ تا ۲۰۱۹ را بر اساس قیمت پایه در سال ۲۰۰۰ نمایش می‌دهد. از آنجاکه برای محاسبه شاخص مذکور، شاخص قیمت کالاهای صادراتی بر شاخص قیمت کالاهای وارداتی تقسیم می‌شود، می‌توان دریافت که در سال ۲۰۱۹ شاخص رابطه مبادله در ایران از ۱۶۷/۹۶ به ۱۶۰ کاهش یافت؛ بدین معنی که کشور در سال ۲۰۱۹ با صدور مقادیر مشخصی از کالا حجم کمتری از کالاهای وارداتی را در مقایسه با سال ۲۰۱۸ به دست آورد.

نمودار ۱- شاخص مبادله تجاری ایران (۲۰۰۰=۱۰۰)

مأخذ: بانک جهانی.

1. TOT (Net Barter or Commodity Terms of Trade)

ذرت، سویا، علوفه و... به عنوان نهاده‌های اصلی تأمین خوراک دام اشاره کرد. در ادامه، به بررسی جایگاه و وضعیت تولید و واردات محصولات اساسی مورد نظر در ایران پرداخته می‌شود.

بر اساس جدول شماره ۱، در سال زراعی ۱۳۹۸-۱۳۹۹ بیشترین میزان تولید آبی به محصولات زراعی مانند ذرت علوفه‌ای، گندم، نیشکر، گوجه‌فرنگی و یونجه اختصاص یافت.

در میان همه کالاهای تولیدی بخش کشاورزی، برخی از محصولات به لحاظ استراتژیک یا به دلیل نقش عمده‌ای که در تأمین امنیت غذایی ایفا می‌کنند، از جایگاه ویژه‌ای برخوردارند. از جمله این کالاها می‌توان به گندم و برنج به عنوان محصولات زراعی اساسی مصرفی در سبد غذایی خانوارهای ایرانی و فراورده‌های پروتئینی و دامی مانند تخم‌مرغ، لبنیات، گوشت‌های قرمز و سفید و نیز محصولاتی مانند

جدول ۱-۵ محصول زراعی با بیشترین میزان تولید (میلیون تن/هزار هکتار)

محصول	میزان تولید	درصد تولید	سطح	درصد سطح
ذرت علوفه‌ای	۱۴/۲۵	۱۷	۲۵۹/۸	۴/۱۵
گندم	۸/۳۰	۹/۹۰	۱۹۶۰/۲	۳۱/۳۰
نیشکر	۷/۷۵	۹/۲۴	۸۷	۱/۳۹
گوجه‌فرنگی	۶/۳۵	۷/۵۸	۱۳۱/۶	۲/۱۰
یونجه	۶/۱۰	۷/۲۷	۵۶۵/۵	۹/۰۳
سایر	۴۱/۸	۴۸/۹۹	۳۲۵۸/۲	۵۲/۰۳
جمع	۸۳/۸۴	۱۰۰	۶۲۶۲	۱۰۰

مأخذ: سالنامه آماری جهاد کشاورزی (۱۳۹۹)، جلد یک: زراعی.

و دیگر محصولات اساسی، دولت موظف است که هر ساله نرخ خرید تضمینی را پیش از شروع فصل کشت اعلام و پس از تولید آن را از کشاورزان خریداری کند. نرخ اعلامی دولت باید هر ساله متناسب با هزینه‌های تولید افزایش داشته باشد.

با نگاهی به روند تولید گندم در سال‌های اخیر، دریافت می‌شود که میانگین تولید گندم در ۵ سال گذشته حدود ۱۳ هزار تن برآورد شده است. این روند از سال زراعی ۱۳۹۶-۱۳۹۵ تاکنون با افزایش تولید همراه بوده است. همان‌طور که از نمودار شماره ۲ پیداست، تولید گندم در سال زراعی یادشده از

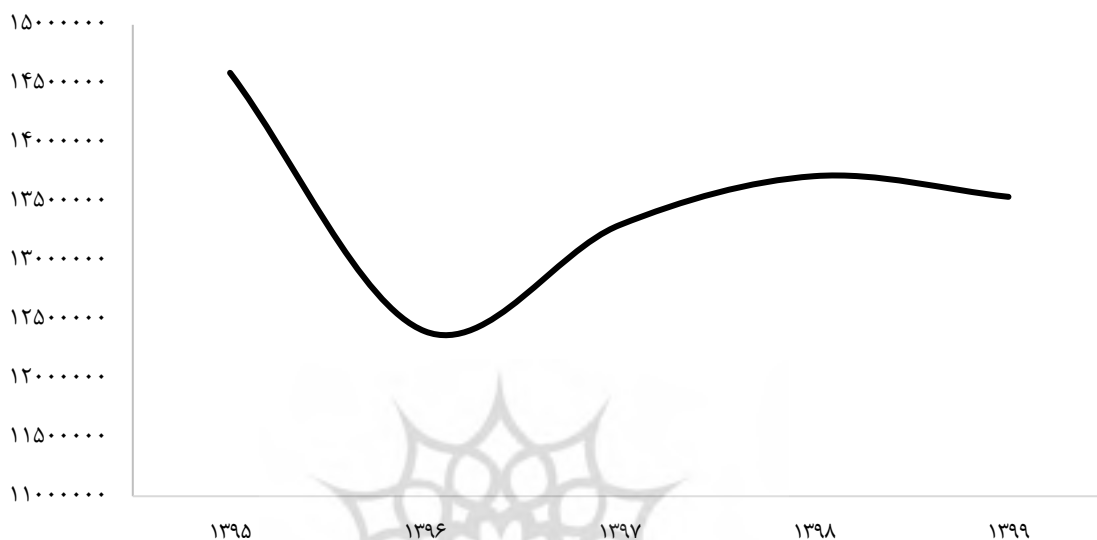
همچنین، در میان تولیدات برتر دیم کشور در سال زراعی مورد بررسی، محصولات گندم، جو، شیدر و یونجه از جایگاه ویژه‌ای برخوردارند.

در میان محصولات اساسی کشاورزی، تولید گندم به دلیل جایگاه ویژه‌ای که در تأمین امنیت غذایی کشور دارد، بسیار حائز اهمیت بوده و هست. با توجه به نقش گندم در سبد مصرفی خانوار، قانون خرید تضمینی این محصول در سال ۱۳۶۸ به تصویب رسید. در سال‌های گذشته و در دولت یازدهم با اتخاذ و اجرای سیاست‌های حمایتی مختلف، کشور به خودکفایی تولید گندم دست یافت. بر اساس قانون خرید تضمینی گندم

حدود ۱۴/۵ به ۱۲/۵ میلیون تن در سال زراعی ۱۳۹۶-۱۳۹۹، به حدود ۱۳/۵ میلیون تن
 ۱۳۹۶-۱۳۹۷ کاهش و سپس با طی روند صعودی در افزایش یافت.

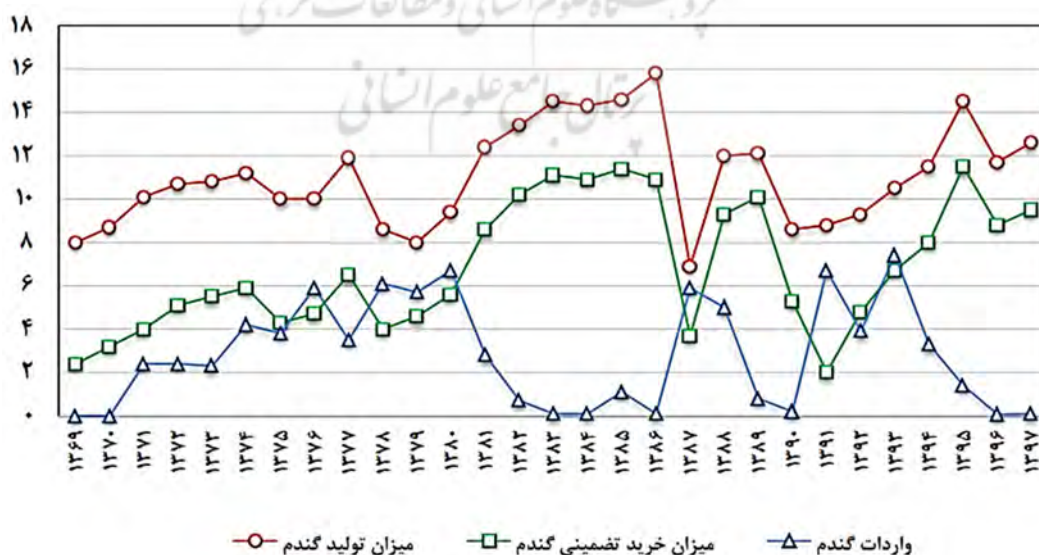
نمودار ۲- روند تولید گندم در ۵ سال اخیر (تن)

مأخذ: سالنامه آماری جهاد کشاورزی، (۱۳۹۹) جلد یک : زراعی.

بررسی روند ۲۸ ساله میزان تولید و واردات گندم در سال‌های ۱۳۶۹ تا ۱۳۹۷ نشان‌دهنده این است که در سال‌هایی که میزان تولید داخلی کاهش یافته، حجم واردات گندم به کشور با افزایش همراه بوده است (نمودار شماره ۳).

نمودار ۳- وضعیت روند تولید، واردات و خرید تضمینی گندم

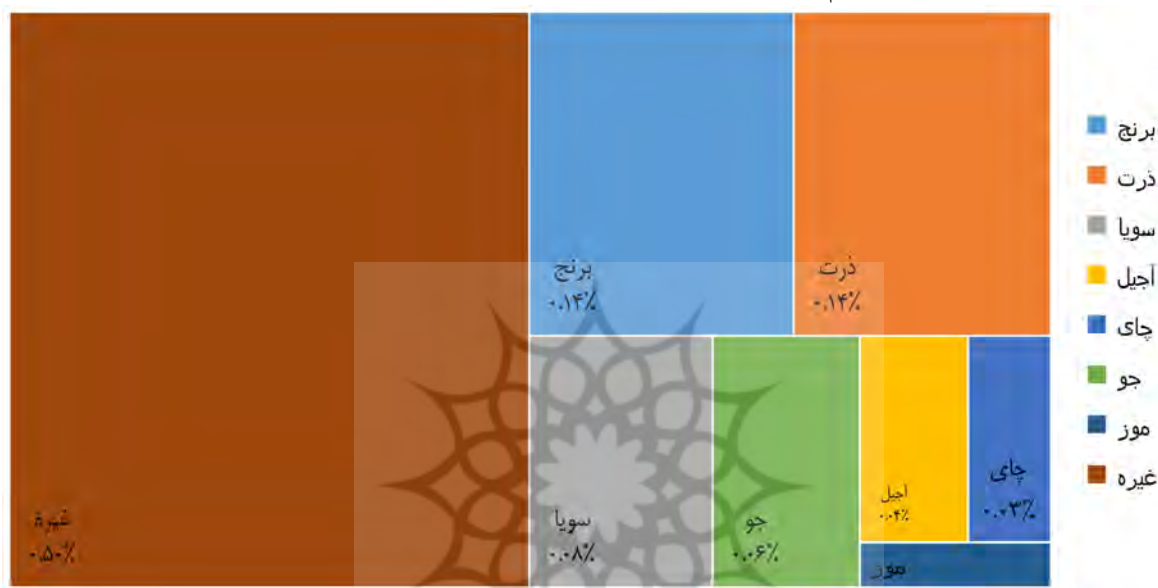
مأخذ: گزارش سیاستی تثبیت خودکفایی در تولید گندم، ۱۳۹۷.

کرد. بررسی حجم و ارزش اقلام وارداتی کشاورزی در سال ۲۰۱۹ نشان‌دهنده این است که محصولات ماندگاری مانند برنج، ذرت، سویا و جو بیشترین ارزش واردات را به خود اختصاص داده‌اند (شکل شماره ۱).

از دیگر محصولات مهم و اساسی کشاورزی می‌توان به برنج به‌عنوان یکی از مهم‌ترین اقلام مصرفی در سبد خانوارهای ایرانی و نیز محصولات زراعی تأمین خوراک دام مانند سویا، ذرت علوفه‌ای، یونجه و... اشاره

شکل ۱- سهم ارزش واردات محصولات عمده بخش کشاورزی در سال ۲۰۱۹

مأخذ: وبسایت www.oec.world

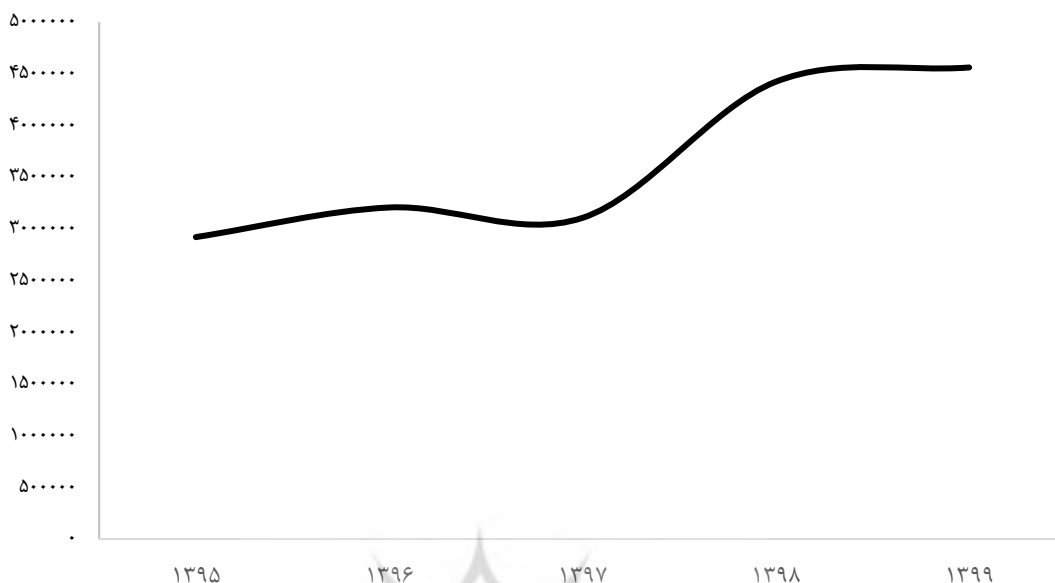
حجم مصرفی مورد نیاز نیست، بلکه افزایش قیمت تمام‌شده برنج که ناشی از افزایش هزینه‌های تولید برنج در داخل کشور است، نیاز به واردات برنج را انکارناپذیر کرده است.

منابع آبی یکی از مهم‌ترین منابع تولید محصولات کشاورزی به شمار می‌رود، کاهش آن‌ها در مخازن زیرزمینی کشور، تغییر الگوهای بارش و به‌طور کلی تغییرات اقلیمی منجر به کاهش بهره‌وری و تولید محصولات کشاورزی شده است.

تولید برنج به‌عنوان یکی از محصولات پرآبر بیشتر از دیگر محصولات تحت تأثیر تغییرات اقلیمی و خشک‌سالی قرار گرفته است. بررسی آمارهای موجود نشان‌دهنده این است که میانگین ۱۰ ساله سطح زیر کشت برنج منتهی به سال زراعی ۱۳۹۹-۱۳۹۸ حدود ۶۱۹ هزار هکتار و در سال ۱۳۹۸-۸۰۳ هزار هکتار بوده است. بر اساس نمودار شماره ۴، میزان تولید شلتوک در سال زراعی ۱۳۹۶-۱۳۹۵ از حدود ۳ به حدود ۴/۵ میلیون تن در سال زراعی ۱۳۹۸-۱۳۹۹ افزایش یافته است، اما با توجه به حجم بالای مصرف این محصول و اهمیت آن در تأمین امنیت غذایی، نه‌تنها حجم تولیدی کشور پاسخ‌گوی

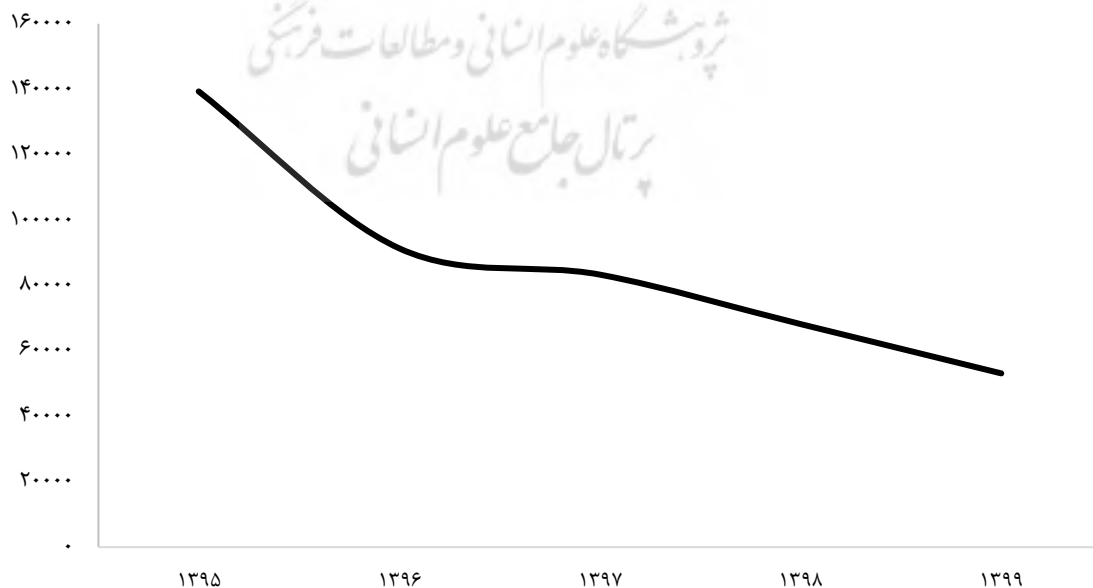
نمودار ۴- روند تولید شلتوک در ۵ سال اخیر (تن)

مأخذ: سالنامه آماری جهاد کشاورزی، (۱۳۹۹) جلد یک: زراعی

افزون بر برنج، تأمین محصولاتی مانند سویا، جو و ذرت علوفه‌ای که در تهیه خوراک دام نقش اساسی ایفا می‌کنند، از طریق واردات صورت می‌پذیرد. نمودارهای شماره ۶، ۵ و ۷ به ترتیب روند تولید محصولات مذکور را در ۵ سال اخیر نشان می‌دهد.

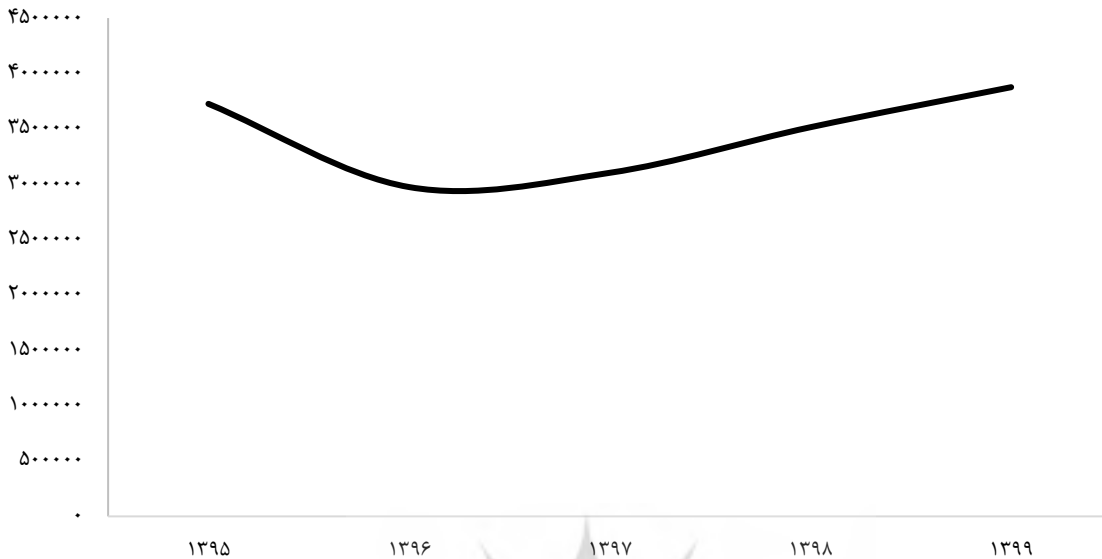
نمودار ۵- روند تولید سویا در ۵ سال اخیر (تن)

مأخذ: سالنامه آماری جهاد کشاورزی، (۱۳۹۹) جلد یک: زراعی

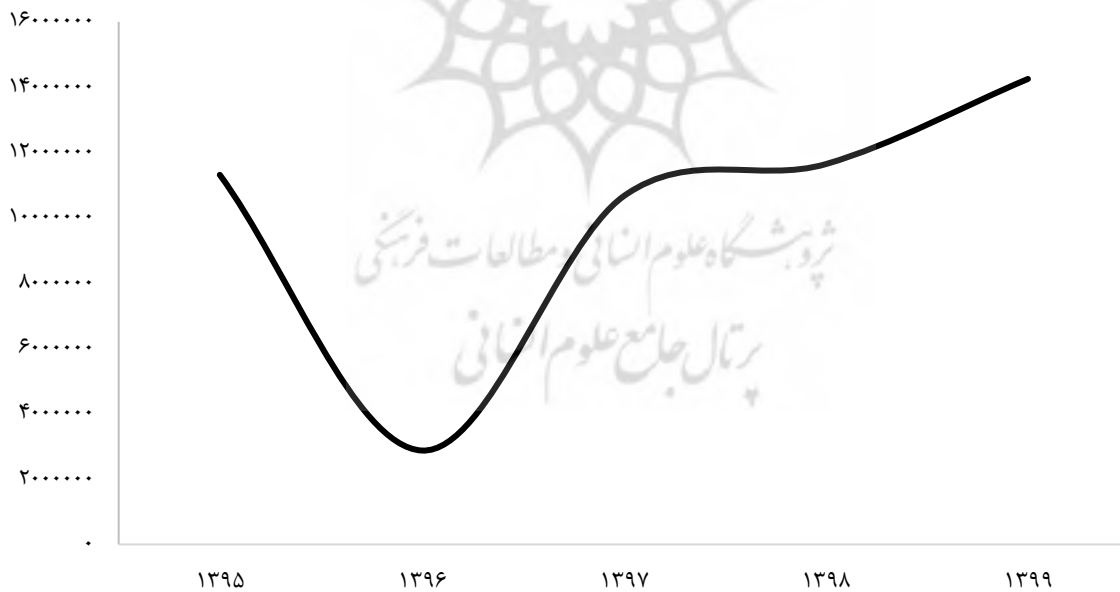

نمودار ۶- روند تولید جو در ۵ سال اخیر (تن)

مأخذ: سالنامه آماری جهاد کشاورزی، (۱۳۹۹) جلد یک: زراعی

نمودار ۷- روند تولید ذرت علوفه‌ای در ۵ سال اخیر (تن)

مأخذ: سالنامه آماری جهاد کشاورزی، (۱۳۹۹) جلد یک: زراعی

ناشی از کاهش سطح زیر کشت محصول سویا از ۵۲۴۰۶ هکتار در سال ۱۳۹۵ به ۲۲۱۵۸ هکتار در سال ۱۳۹۹ است.

بر اساس نمودار شماره ۵، تولید سویا در سال‌های مورد بررسی در ایران از ۱۳۹۳۲۵ به ۵۳۱۵۸ تن در سال ۱۳۹۹ کاهش یافت. این کاهش

انگیزه کشاورزان برای تولید کم و محصولات کشاورزی با قیمت بالاتر در الگوی کشت تولیدکنندگان جایگزین می‌شود.

پس از گندم، برنج در تأمین امنیت غذایی کشور نقش اساسی ایفا می‌کند. در سال‌های اخیر کاهش ذخایر آبی کشور و نیز تغییرات اقلیمی و خشک‌سالی برنج تولیدی تولیدکنندگان را با محدودیت روبه‌رو کرده است. همچنین، محصول تولیدشده داخل به دلیل هزینه‌های بالای تولید در سال‌های مذکور افزایش قیمت بسیار عمده داشته که موجب حذف برنج داخلی از سبد مصرفی بسیاری از خانوارهای ایرانی و جایگزینی برنج‌های وارداتی با کیفیت پایین‌تر شده است. این موضوع باعث شده است برنج سهم شایان توجهی را به لحاظ حجم و ارزش محصولات وارداتی به خود اختصاص دهد.

افزون‌بر مشکلات مذکور در راستای عدم کفایت تولید محصولات اساسی در سبد غذایی خانوار مانند برنج و گندم، بخش کشاورزی در تأمین نهاده‌های مورد نیاز تولید محصولات مختلف نیز با چالش‌های جدی و عمده مواجه است. بر اساس نمودار شماره ۸، سهم نهاده‌های وارداتی مورد نیاز بخش کشاورزی در بین دیگر بخش‌های اقتصاد بسیار زیاد است؛ به‌گونه‌ای که ۴۵ درصد نهاده‌های واسطه‌ای وارداتی مربوط به بخش کشاورزی است و پس از آن، بخش‌های صنعت، خدمات و معدن به ترتیب با سهم‌های ۲۰، ۱۹ و ۱۶ درصد بیشترین سهم را به خود اختصاص داده‌اند.

همچنین، بر اساس نمودارهای شماره ۶ و ۷ در خصوص روند تولید محصولات جو و ذرت علوفه‌ای، به‌رغم افزایش میزان تولیدی که در ۵ سال مورد بررسی رخ داده است، این حجم از تولید پاسخ‌گوی تأمین خوراک دام مورد نیاز در کشور نیست و ارزش واردات این محصولات بر اساس شکل شماره ۱ شایان توجه است.

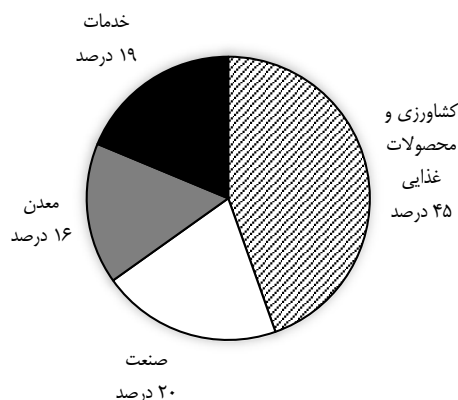
۲- آسیب‌شناسی واردات کالاهای اساسی کشاورزی در سال‌های اخیر

بررسی روند تولید کالاهای اساسی کشاورزی مانند گندم، برنج و نهاده‌های مورد نیاز تولید خوراک دام و همچنین، در نظر گرفتن میزان واردات محصولات یادشده در بخش پیشین، نشان‌دهنده این است که حجم تولیدات داخلی بیشتر محصولات فوق پاسخ‌گوی حجم مورد نیاز مصرف نیست و این محصولات از مبادی مختلف مانند چین، هند، روسیه، پاکستان و غیره وارد کشور می‌شوند. بر اساس آمار منتشرشده سازمان خواربار جهانی، ایران در سال ۲۰۲۰ واردکننده ۱۲۰۰ تن گندم به ارزش حدود ۳۰۰ هزار دلار آمریکا بود. به عقیده برخی صاحب‌نظران، کاهش میزان تولید گندم در سال‌های زراعی ۱۳۹۷-۱۳۹۸ تا ۱۳۹۸-۱۳۹۹ و افزایش حجم واردات، ناشی از عوامل مختلفی مانند خشک‌سالی و تغییرات اقلیمی و نیز بی‌انگیزگی برخی از کشاورزان به دلیل پایین بودن قیمت خرید تضمینی گندم است؛ بدین صورت که وقتی قیمت پیشنهادی دولت برای خرید تضمینی گندم هزینه‌های تولید را پوشش ندهد،

نمودار ۸- سهم مصرف نهاده‌های واسطه‌ای وارداتی

در بخش‌های مختلف

مأخذ: مطالعه سرابی و همکاران، ۱۳۹۹ برگرفته از مرکز آمار ایران، جدول داده‌סתانده ۱۳۹۰.

بررسی مطالب فوق بیان‌کننده وابستگی نسبی کشور به دیگر کشورها در تولید کالاهای اساسی مصرفی یا واسطه‌ای است. این وابستگی در ابعاد مختلف آسیب‌های متعدد و گسترده‌ای به امنیت غذایی پایدار و نیز پیکره اقتصاد کشور وارد می‌کند. از جمله آسیب‌های یادشده می‌توان به موارد زیر اشاره کرد.

- نوسانات نرخ ارز

اتخاذ سیاست‌های مربوط به نرخ ارز در کشورهای درحال توسعه از مسائلی است که همواره مورد نقد و بررسی متخصصان قرار گرفته است؛ زیرا نوسانات نرخ ارز در عملکرد اقتصادی کشور نقش اساسی ایفا می‌کند. با تنزل ارزش پول رایج کشور، قیمت کالاهای خارجی نسبت به داخلی افزایش می‌یابد. از دیدگاه اقتصاددانان سنتی، تأثیر تنزل ارزش پول بر اقتصاد به صورت انبساطی عمل می‌کند درحالی‌که ساختارگرایان جدید، بر اثر انقباضی تنزل ارزش پول بر اقتصاد تأکید می‌ورزند. در واقع، با کاهش ارزش پول و افزایش نرخ ارز قیمت‌های صادرات سقوط می‌کند و قیمت‌های واردات فزونی می‌یابد و در شرایطی که حجم واردات هر کشور بیشتر از حجم صادرات آن باشد، درآمد واقعی آن کشور تنزل می‌یابد (توکلی و سیاح، ۱۳۹۰).

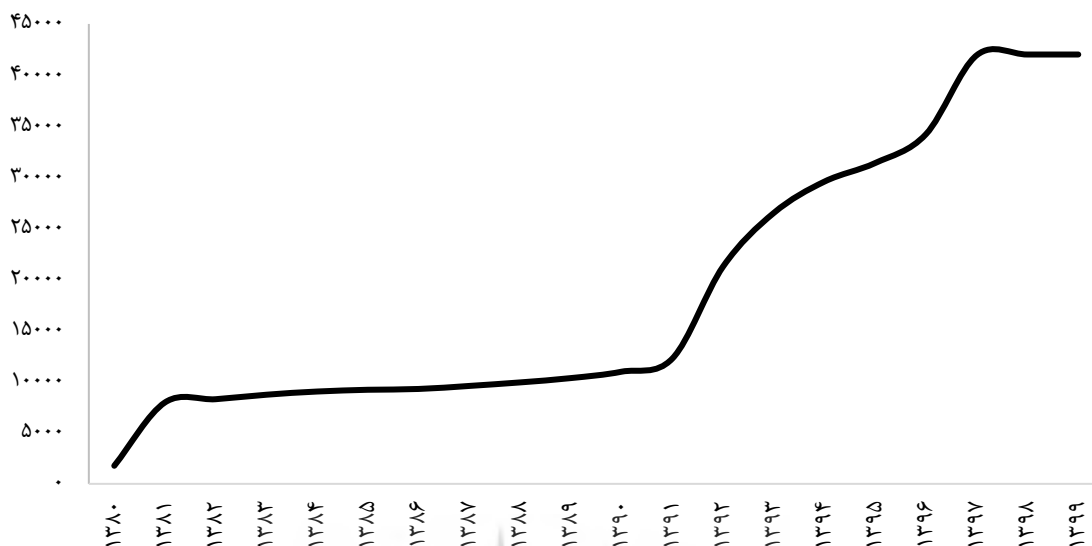
بر اساس نمودارهای شماره ۹ و ۱۰ دریافت می‌شود که در سال‌های اخیر در ایران نرخ ارز رسمی و آزاد تحت تأثیر عوامل مختلف اساساً متزلزل و رو به افزایش بوده است. این افزایش و بی‌ثباتی در نرخ ارز آزاد شدت بیشتری داشته است.

همان‌طور که پیش‌تر نیز بیان شد، در میان نهاده‌های وارداتی کشاورزی، نهاده‌های مربوط به تأمین خوراک دام سهم عمده‌ای از واردات را به خود اختصاص می‌دهد. فراورده‌های دامی مانند محصولات پروتئینی و لبنی افزون‌بر بر نقش مهمی که در تأمین امنیت غذایی جامعه ایفا می‌کنند، در بین محصولات صادراتی از جایگاه ویژه‌ای برخوردار و در ارزآوری برای کشور نیز ثمربخش هستند.

با توجه به اهمیت بخش کشاورزی، در راستای تولید محصولات کشاورزی و تأمین امنیت غذایی پایدار به‌عنوان یکی از بخش‌های استراتژیک کشور و نیز با در نظر گرفتن نوسانات بالای نرخ ارز در ایران به‌ویژه در سال‌های اخیر، تدوین و اتخاذ سیاست‌هایی که منجر به کاهش آثار نوسانات نرخ ارز بر تولیدات بخش کشاورزی شود، حائز اهمیت است.

نمودار ۹- روند نرخ رسمی ارز در ایران (ریال) (۱۳۸۰-۱۳۹۹)

مأخذ: بانک مرکزی ایران.

نمودار ۱۰- روند نرخ آزاد ارز در ایران (ریال) (۱۳۸۰-۱۳۹۹)

مأخذ: بانک مرکزی ایران.

است. از آنجاکه بخش کشاورزی نسبت به دیگر بخش‌های اقتصاد سهم بیشتری از مصرف نهاده‌های وارداتی را به خود اختصاص می‌دهد، انتظار می‌رود که هزینه‌های تولید و در نتیجه، قیمت تمام‌شده

همان‌طور که اشاره شد، نوسان‌های نرخ ارز در ایران با اثرگذاری بر قیمت کالاهای صادراتی و وارداتی مختلف، در تغییر و نوسانات قیمت تمام‌شده کالاهای تولیدی بخش‌های مختلف اقتصاد مؤثر بوده

کشور در زمینه صادرات نفتی می‌شود، بلکه در شرایطی که کشور نیازمند و وابسته به واردات اقلام اساسی کشاورزی است، آثار زیان‌باری بر امنیت غذایی جامعه می‌گذارد. همگام با اتخاذ سیاست‌هایی که موجب افزایش محصولات اساسی می‌شود که کشور در تولید آن‌ها مزیت نسبی دارد، اقدامات در راستای بهبود وضعیت شاخص ثبات سیاسی و وضعیت تجارت بین‌الملل، موجبات دستیابی به امنیت غذایی پایدار را فراهم می‌آورد.

– کاهش ضریب خودکفایی

خودکفایی دارای تعاریف گسترده با مفهومی یکسان است. در رویکردی، خودکفایی معادل است با تولید تمام محصولات استراتژیک به‌اندازه مصرف کشور و در رویکردی دیگر، خودکفایی به معنای تعادل در صادرات و واردات است. در ایران توسعه خودکفایی مبتنی بر استفاده بهینه از منابع طبیعی ضمن ارتقای سطح رفاه عمومی مردم کشور است. از آنجا که توسعه تولید محصولات اساسی کشاورزی و افزایش ضریب خودکفایی به شرط موارد مذکور منجر به بهبود تراز بازرگانی کشور و نیل به امنیت غذایی می‌شود، کاهش ضریب خودکفایی که ناشی از افزایش واردات کالاهای اساسی کشاورزی به داخل کشور است، منجر به افزایش وابستگی می‌شود که با توجه به نوسانات نرخ ارز و ناپایداری روابط سیاسی، تأمین امنیت غذایی پایدار را تحت تأثیر قرار می‌دهد.

– کاهش درآمد کشاورزان

در سال‌های اخیر عوامل متعددی مانند افزایش قیمت نهاده‌های تولید، کمیابی و محدودیت نهاده‌های مورد

محصولات بخش کشاورزی بیشتر از دیگر بخش‌ها تحت تأثیر تغییرات نرخ ارز قرار گیرد. در چنین شرایطی و با در نظر گرفتن وابستگی امنیت غذایی و تولید محصولات اساسی به کالاهای مختلف وارداتی، افزایش حجم واردات آسیب و چالشی عمده برای بخش کشاورزی و به تبع آن، پایداری امنیت غذایی تلقی می‌شود. با توجه به اهمیت بخش کشاورزی، در راستای تولید محصولات کشاورزی و تأمین امنیت غذایی پایدار به‌عنوان یکی از بخش‌های استراتژیک کشور و نیز با در نظر گرفتن نوسانات بالای نرخ ارز در ایران به‌ویژه در سال‌های اخیر، تدوین و اتخاذ سیاست‌هایی که منجر به کاهش آثار نوسانات نرخ ارز بر تولیدات بخش کشاورزی شود، حائز اهمیت است.

– بی‌ثباتی روابط سیاسی

امروزه اقتصاددانان بر این باورند که بی‌ثباتی در ساختارهای سیاسی آثار بسیار مخربی بر پیکره اقتصاد کشورها تحمیل می‌کند و عملکرد اقتصادی را تحت تأثیر قرار می‌دهد. بی‌ثباتی سیاسی به‌عنوان مهم‌ترین عامل داخلی اما برون‌ساختاری (اقتصادی)، نزدیک‌ترین و معنادارترین تعامل را با مفهوم امنیت اقتصادی در تأثیرگذاری بر عوامل تولید دارد (اصغرپور و همکاران، ۱۳۹۲). از آنجا که ثبات سیاسی باعث بهبود روابط بین‌الملل می‌شود، بی‌ثباتی آن نیز آثار گسترده‌ای در زمینه‌های مختلف از جمله روابط تجاری کشور دارد. اقتصاد ایران تا حد نسبتاً زیادی به صادرات نفتی وابسته است. بر هم خوردن روابط سیاسی نه تنها موجب از بین رفتن شرکای تجاری

اقتصادی کشورها — به‌خصوص کشورهای در حال توسعه — از ضروری‌ترین شرایط پیشبرد امنیت اقتصادی است. بر اساس تعاریف موجود در مطالعات مختلف، امنیت اقتصادی را می‌توان «میزان حفظ و ارتقای شیوه زندگی مردم یک جامعه از طریق کالاها و خدمات، هم از مجرای عملکرد داخلی و هم حضور در بازارهای بین‌المللی» در نظر گرفت (موسوی زنون، ۱۳۹۳). با توجه به تعریف فوق، امنیت اقتصادی در هر کشور بدون دستیابی به بهره‌وری در تولید محصولات اساسی مورد نیاز مانند محصولات کشاورزی و نیز در نظر گرفتن پایداری منابع تولید حاصل نمی‌شود؛ زیرا دستیابی به امنیت غذایی پایدار یکی از ملزومات اساسی امنیت اقتصادی جوامع است.

بی‌توجهی به مسئله مذکور و همچنین، تداوم روند افزایشی واردات کالاهای اساسی کشاورزی منجر به کاهش ضریب خودکفایی تولید و افزایش وابستگی به محصولات وارداتی می‌شود. براین اساس، موانعی مانند بی‌ثباتی روابط سیاسی و نرخ ارز تهدیدی برای امنیت غذایی و اقتصادی کشور است. اتخاذ و اجرای سیاست‌ها و برنامه‌های کلان بلندمدتی که ضریب خودکفایی و کاهش وابستگی به محصولات وارداتی را افزایش دهد، حیاتی شمرده می‌شود.

جمع‌بندی و پیشنهادات

تأمین امنیت غذایی به‌عنوان یکی از وظایف مهم بخش کشاورزی نه تنها مستلزم عرضه کافی مواد غذایی در سطح کلان است، بلکه ناظر بر توزیع عادلانه غذا برای

نیاز تولید، عدم دسترسی به اعتبارات و تسهیلات مالی به‌خصوص برای خرده‌مالکان، تغییرات اقلیمی و کاهش منابع آبی در دسترس، عدم بهره‌گیری از شیوه‌های نوین و فناورانه تولید و... تولید محصولات کشاورزی را برای بهره‌برداران با مشکل مواجه کرده است. از طرفی، پس از تولید محصولات کشاورزی مسائلی مانند بی‌ثباتی قیمت‌های تمام‌شده، مشکلات و چالش‌های بازاریابی و بازاریابی که عمدتاً ناشی از نبود زنجیره عرضه محصولات اساسی در کشور است، انگیزه تولیدکنندگان داخلی را برای تولید محصولات کشاورزی کاهش می‌دهد. کاهش انگیزه تولیدکنندگان از سویی و پایین بودن بهره‌وری تولید به دلایل مذکور از سوی دیگر، منجر می‌شود تا حجم تولید محصولات داخل کشور پاسخ‌گوی تقاضای روزافزون کشور نباشد و میزان واردات افزایش یابد. از دیگر مسائلی که موجب دلسردی تولیدکنندگان و کاهش درآمد آنان می‌شود، این است که مصرف‌کنندگان برخی از محصولات اساسی کشاورزی وارداتی مانند برنج را که در مقایسه با گونه داخلی آن ارزان‌تر است، ترجیح می‌دهند. بنابراین، در نظر گرفتن سیاست‌های حمایتی کشاورزی که منجر به بهبود درآمد کشاورزان و وضعیت معیشتی آنان شود، در راستای دستیابی به امنیت غذایی و توسعه بخش کشاورزی مؤثر است.

۳- ملاحظات امنیت اقتصادی

تأمین منافع ملی یکی از مهم‌ترین اهداف هر کشور در میان اهداف گوناگون است. تأمین استقلال

غذایی و رشد اقتصادی می‌شود. از جمله این برنامه‌ها می‌توان به موارد ذیل اشاره کرد.

- تعیین قیمت خرید تضمینی محصولات اساسی

کشاورزی متناسب با هزینه‌های تولید: تعیین قیمت خرید تضمینی محصولات متناسب با هزینه‌های تولید کشاورزان منجر به افزایش انگیزه تولید تولیدکنندگان می‌شود که افزون بر کاهش حجم واردات محصولات اساسی کشاورزی، به افزایش درآمد کشاورزان نیز کمک می‌کند.

- تدوین الگوی کشت بهینه: تدوین الگوی کشت بهینه

متناسب با شرایط اقلیمی، وضعیت آب‌وهوایی و ذخایر منابع آبی هر منطقه در کشور باعث می‌شود تا استفاده بهینه از منابع صورت پذیرد. با استفاده بهینه از منابع تولید می‌توان به تخصیص آن در تولید پایدار محصولات کشاورزی اساسی و افزایش بهره‌وری تولید کمک کرد و با کاهش نیاز کشور به واردات محصولات کشاورزی به امنیت غذایی پایدار دست یافت.

- جایگزینی کشت و تولید محصولات مورد نیاز

اساسی کشاورزی: اگر در الگوی کشت بهینه پیشنهادی محصولات کشاورزی، محصولات مهم اساسی کم‌آب‌بر مانند برخی نهاده‌های مربوط به تأمین خوراک دام جایگزین محصولات غیراساسی پرآب‌بر شود، با افزایش بهره‌وری در مصرف نهاده آب و افزایش تولید محصولات مورد نیاز به بهبود و تکمیل زنجیره‌های عرضه تولید کالاهای اساسی کشاورزی کمک می‌شود؛ زیرا تکمیل زنجیره‌های عرضه محصولات کشاورزی افزون‌بر کمک به تأمین امنیت غذایی و کاهش نیاز به واردات، منجر به کاهش ضایعات موجود در هریک از حلقه‌های زنجیره نیز می‌شود.

دستیابی همگان به این مهم نیز است. دستیابی به امنیت غذایی مقوله‌ای چندبعدی است، اما بخش کشاورزی در تأمین آن در جامعه نقش اساسی ایفا می‌کند. تحریم‌های بین‌المللی و نیز شرایط اقلیمی سبب شده است تا سیاست‌گذاری‌ها در ایران همواره به سمت دستیابی به خودکفایی در محصولات اساسی باشد. جمهوری اسلامی ایران در سال‌های پس از انقلاب همواره به مقوله خودکفایی در تولید محصولات اساسی کشاورزی و بالا بردن ضریب امنیت غذایی تأکید داشته، اما در سال‌های مختلف تولید محصولات اساسی در کشور برای دستیابی به خودکفایی با فرازونشیب همراه بوده است.

با توجه به مطالب مورد بررسی دریافت می‌شود که آسیب‌های ناشی از افزایش حجم واردات محصولات اساسی کشاورزی تولید داخل پیامدهایی از سطح خرد (برای مثال، درآمد خرده‌مالکان) تا سطح کلان (کاهش ضریب خودکفایی و افزایش وابستگی) به همراه دارد. مجموع موارد مذکور امنیت غذایی پایدار در کشور را تحت تأثیر قرار می‌دهد. با توجه به نقش عمده امنیت غذایی جامعه در رشد و توسعه اقتصادی، اتخاذ سیاست‌های متناسب در راستای افزایش بهره‌وری تولید، مدیریت منابع محدود تولید و کاهش واردات محصولات اساسی کشاورزی بسیار حائز اهمیت است. توجه و بازنگری در طرح‌ها و برنامه‌هایی که در افزایش بهره‌وری تولید محصولات اساسی کشاورزی مؤثر است، منجر به افزایش ضریب خودکفایی محصولات اساسی، کاهش وابستگی به واردات و در نهایت، تقویت امنیت

- افزایش دانش فنی تولید محصولات کشاورزی: استفاده از روش‌های به‌زراعی و اصلاح نژادی، استفاده از بذرهای مقاوم به خشکی و تنش، استفاده از روش‌های تناوب زراعی و همچنین، افزایش ارائه خدمات ترویجی کشاورزی به بهره‌برداران منجر به افزایش بهره‌وری تولید محصولات اساسی کشاورزی و کاهش واردات آن‌ها می‌شود.
- اتخاذ سیاست‌های کشاورزی و تجاری متناسب: سیاست‌های قیمتی صحیح و کاربردی در راستای تنظیم قیمت محصولات اساسی کشاورزی وارداتی و داخلی با کاهش آثار نامطلوب نوسانات قیمتی، منجر به افزایش رفاه تولیدکنندگان و مصرف‌کنندگان می‌شود و موجبات دستیابی به امنیت غذایی پایدار و امنیت اقتصادی کشور را فراهم می‌آورد.
- منابع**
- استخراج داده‌های مربوط به واردات از وبسایت‌های www.oec.world و www.fao.org/faostat صورت گرفته است.
- اصغرپور، حسین، کسری احمدیان و امید متیعی (۱۳۹۲). «اثر بی‌ثباتی سیاسی بر رشد اقتصادی ایران: رهیافت غیرخطی APACH»، فصلنامه پژوهش‌ها و سیاست‌های اقتصادی. سال ۲۱، شماره ۶۸، صص ۱۹۴-۱۷۵.
- توکلی، اکبر و محسن سیاح (۱۳۹۰). «تأثیر نوسانات نرخ ارز بر فعالیت‌های اقتصادی کشور»، فصلنامه پول و اقتصاد. شماره ۴، صص ۷۷-۵۹.
- حسینی، سیدصفدر، محمدرضا پاکروان و میلاد اتقایی (۱۳۹۲). «اثر حمایت از بخش کشاورزی بر امنیت غذایی»، مجله تحقیقات اقتصاد و توسعه کشاورزی ایران. دوره ۴۴، شماره ۴، (زمستان)، صص ۵۴۴-۵۳۳.
- سالنامه آماری وزارت جهاد کشاورزی (۱۳۹۹). جلد یک: زراعی.
- سرابی، زری، وحیده انصاری، حبیب‌الله سلامی و سیدصفدر حسینی (۱۳۹۹). «تحلیل اثر افزایش نرخ ارز بر قیمت تمام‌شده محصولات کشاورزی»، نشریه اقتصاد و توسعه کشاورزی. جلد ۳۴، شماره ۲، صص ۲۲۱-۲۰۱.
- قربان‌زاده، منصور (۱۳۹۳). «بررسی رابطه مبادله بازرگانی و سیر تغییرات آن در ایران»، مجله اقتصادی. شماره ۵، صص ۷۶-۵۵.
- کمیته اقتصاد مقاومتی، کمیسیون اقتصادی مجلس شورای اسلامی (۱۳۹۷). تثبیت خودکفایی در تولید گندم.
- موسوی زنور، موسی (۱۳۹۳). «رابطه امنیت ملی و تجارت بین‌الملل، مطالعه موردی: امنیت اقتصادی جمهوری اسلامی ایران در پرتو تجارت بین‌الملل»، فصلنامه مطالعات راهبردی سیاست‌گذاری عمومی. دوره ۵، شماره ۱۴، صص ۱۴۲-۱۰۹.
- وبسایت بانک جهانی (www.worldbank.com).
- وبسایت بانک مرکزی ایران (www.cbi.ir).

